

Eesti kirjakeele ajalugu

1. Kirjakeele vanim periood 13.–16. sajandini

Esimesed säilinud, peamiselt käsikirjalised tekstid. Kirjaviis on ebaühtlane, alamsaksa- või poolapärase.

Esimesed fraasid on kirja pandud 13. saj. I poolel Henriku Liivimaa kroonikas, nt *Laula! Lau! Pappi; Maga magamas.*

Alates 16. saj. kujunevad eraldi põhja- ja lõunaeesti kirjakeel ehk tallinna ja tartu keel.

Esimesest säilinud trükitekstist, S. Wanradti ja J. Koelli katekismusest (1535), on säilinud 11 kattendlikku lehekülge.

Tähtsamaid tallinnakeelseid allikaid: Kullamaa käsikiri (1524–1532), sisaldab katoliku palveid ja usutunnistust, pärisnimesid ja üht lauset. On säilinud ka paar käsikirjalist juriidilist teksti.

Tähtsamaid tartukeelseid allikaid: J. A. Velteruse ja L. Boieruse jesuiitlikud tekstid; ametitunnistus silmaarst S. Awerbachile.

2. Ebaühtlase kirjaviisiga kirikukirjanduse aeg 17. sajandil

Esimesed mahukamad ja laia levikuga kiriklikud trükised. Varieeruv ülemsaksapärase kirjaviisi. Sakslaste viljeldud eestikeelne juhuluule (nt R. Brocman, G. Salemann).

Tähtsamaid tallinnakeelseid allikaid:

1600–1606 Tallinna Pühavaimu kiriku abiõpetaja Georg Mülleri 39 käsikirjalist jutlust.

1632–1638, 1641–1649 Heinrich Stahli mõjuka kirikukäsiraamatu „Hand- vnd Haußbuch“ 4 osa, jutlustekogu „Leyen Spiegel“ 2 osa.

Esimesed eesti keele grammatikad – mõeldud kirikuõpetajatele eesti keele tutvustamiseks:

1637 H. Stahli „Anführung zu der Estnischen Sprach“ – keeleõpetus väikese saksa-eesti sõnastikuga.

1660 H. Gösekeni „Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache“.

1693 J. Hornungi keeleõpetus „Grammatica Esthonica“, mis võttis kokku 1680. aastatel B. G. Forseliuse algatatud kirjaviisireformi põhimõtted ja pani aluse **vanale kirjaviisile**. See oli kasutusel kuni 19. sajandi viimase veerandini.

Tähtsamaid tartukeelseid allikaid:

1622 katoliiklik käsiraamat „Agenda Parva“.

1632 J. Rossihniuse luterlik kirikukäsiraamat.

1648 J. Gutsblaffi lõunaeesti keele grammatika „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“.

1686 „Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament“, Uue Testamendi tõlge, mis oli esimene läbinisti eestikeelne teos.

3. Vana kirjaviisi aeg 18. sajandist 19. sajandi viimase veerandini

18. saj. kujuneb välja kiriklik raamatukeel. 19. saj. I poolel lisandub ilmalikku lugemisvara. Valitseb herderlik emakeele-ideoloogia – keel on rahva unikaalse vaimu avaldus ning väärib sellisena uurimist ja arendamist. 19. saj. I poolel püüeldakse ühise kirjakeele poole; tartu kirjakeel taandub.

Tähtsamaid tallinnakeelseid allikaid:

1715 Uus Testament.

1739 esimene eestikeelne täispiibel „Piibli Ramat, se on keik se Jumala Sanna“, mis kinnistas kirikliku kirjakeele traditsiooni.

Poolilmaliku jutukirjanduse algus: 1740 „Wiis head jutto Ühhe Õppetaja ja usklikko Tallopoia wahhel“. Valgustusliku sisuga õpetlik-moraliseerivad raamatud, nt A. W. Hupeli nädalakiri „Lühlike õppetuse“ (1766–1767).

1782 F. W. Willmanni „Juttud ja Tegud“ ning F. G. Arweliuse „Üks Kaunis Jutto- ja Õppetuse-Ramat“.

1821–1823; 1825 O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Leht“.

1813–1832 J. H. Rosenplänteri eesti keelt ja kultuuri käsitlev ajakiri „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“.

Olulisemad keeleõpetused:

1732 Anton Thor Helle „Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ – grammatika koos sõnastiku ja tekstinäidetega.

A. W. Hupeli grammatika ja sõnaraamat „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte“ (I tr 1780; II, täiend tr 1818).

4. Uue kirjaviisi juurdumine 1840.–1870. aastateni ning kirjakeele areng kuni 20. sajandi alguseni

Eesti keele kirjeldamisel ja normimisel võetakse eeskujuna soome keelest. Uue kirjaviisi fikseerib Eduard Ahrens, see juurdub 1870. aastatel. Püritakse kultuurse eesti kirjakeele poole, rikastades teadlikult sõnavara. Lisandub eesti keeles kirjutavaid eesti soost haritlasi. Antakse välja õppe- ja ilukirjandust, ilmub seletavaid ja kakskeelseid sõnaraamatuid, nt F. J. Wiedemanni „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“ (1869).

1857–1861 ilmub F. R. Kreutzwaldi rahvuseepos „Kalevipoeg“. Murranguks vana ja tänapäevase kirjakeele vahel on „Noor-Eesti“ rühmituse 1905. a kogutule, milles ilmub ka J. Aaviku programmiline artikkel „Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest“. Levib põhjaeestilise ühiskirjakeel.

Grammatikad ja keelekäsitlused:

1843 (I tr), 1853 (II tr koos lauseõpetusega) – E. Ahrensi keeleõpetus „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“, mis põhjendab uue, soomepärase kirjaviisi eeliseid.

1875 F. J. Wiedemanni „Grammatik der ehstnischen Sprache“ – teaduslikult eesti keelt kirjeldav grammatika.

1879 M. Veske „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“ – esimene süstemaatiline vältekäsitlus.

1884 K. A. Hermanni „Eesti keele Grammatik“ – esimene eesti keeles kirjutatud eesti keele grammatika.

1872 – Eesti Kirjameeste Seltsi esimene ametlik koosolek, kus avaldatakse poolehoidu uuele kirjaviisile. Kirjakeele korraldamisega hakkavad tegelema eestlastest kirjanikud. 1844 ilmub esimene uues kirjaviisis raamat, G. H. Schüdlöffeli „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal“.

Kirjakeele ajaloo uurimine

Põhiline uurimiskeskus on alates 19. saj. algusest olnud Tartu Ülikool. Vana kirjakeelt on uurinud professorid J. Jõgever, A. Saareste, J. Mägiste, A. Kask, P. Ariste, P. Alvre, H. Rätsep. Praegu tegutseb TÜ-s vana kirjakeele uurimisrühm (K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo, P. Penjam, K. Prillop, K. Ress). Eesmärgiks on luua vanade tekstide ja sõnaraamatute põhjal elektroonilised kogud ning uurida vana keele sõnavara ja grammatikat. Teine oluline keskus on Tallinnas Eesti Keele Instituudis, kus K. Rossi juhtimisel luuakse eesti piiblitõlke ajaloolist konkordantsi ja uuritakse piiblitõlke ajalugu.

Kirjandust

Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu 1997.

Heli Laanekask, Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14. Tartu 2004.

Arnold Kask, Eesti kirjakeele ajaloo. Tartu 1970.

Toomas Paul, Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 72. Tallinn 1999.

Raimo Raag, Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu 2008.

Veebiaadresse

Vana kirjakeele korpus <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>

Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants <http://www.eki.ee/piibel/>

Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva>

Eesti trükise punane raamat <http://www.nlib.ee/PunaneRaamat>

S. H. Vestringi sõnaraamat <http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm>

Vaatmiku on teinud Emakeele Selts, Eesti Kirjandusmuuseum, Haridus- ja Teadusministeerium.

Tekst: Külli Habicht. Vormistus: Margus Nõmm, TÜ multimeediatalitus 2008.

Lehekülge Wanradti-Koelli katekismusest (1535)

H. Stahli keeleõpetuse (1673) tiitelleht

J. Hornungi keeleõpetuse (1693) tiitelleht

A. Thor Helle keeleõpetuse (1732) tiitelleht

A. W. Hupeli keeleõpetuse I trüki (1780) tiitelleht

TÜ vana kirjakeele töörühma veebileht